

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/86443>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-17 and may be subject to change.

Jaap Evert Abrahamse, **De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw**, Uitgeverij Thoth, Bussum 2010, 432 pp., 167 ill. kleur, 2 kaarten, bibliografie, begrippenlijst, index, Engelse en Franse samenvatting, ISBN 978-90-6868-491-9, € 39,90

Het succesverhaal van de Amsterdamse zeventiende-eeuwse stadsvergrotingen is onderwerp van een niet aflatende stroom beschouwingen, inclusief onvermijdelijke mythevorming. Binnen het bestek van een kleine eeuw ontwikkelde de provinciestad zich tot zelfverzekerde metropool en zelfs tijdelijk tot het 'centrum van de wereld', zoals een deeltitel van de *Geschiedenis van Amsterdam* (red. W. Frijhoff en M. Prak, dl II-1, Amsterdam 2004) stelt. De gedetailleerde studie *De Grote uitleg van Amsterdam*, waarop Jaap Evert Abrahamse begin dit jaar met lof promoveerde aan de universiteit van Amsterdam, noemt de stad 'icoon van het kapitalisme en tegelijkertijd de meest geplande metropool van Europa'. In ruim 400 pagina's wordt aangetoond hoe de fysieke stad kan worden opgevat als de resultante van opeenvolgende economisch gemotiveerde, pragmatische en door noodzaak gestuurde beslissingen. Daarmee gaat Abrahamse voort op de bevindingen van onder andere W.B. Peteri uit 1913 en Lucas Jansen uit de jaren zestig van de twintigste eeuw. Hij wil tevens het beeld reviseren van het falende theoretische ideaal dat Ed Taverne in zijn baanbrekende onderzoek uit 1978 in het Amsterdamse grachtenplan ontwaarde (een stelling die hij in 1993 zou nuanceren). Wat al deze onderzoekers delen is hun fascinatie voor de schaalgrootte en het planmatige van de grachtengordel. Abrahamse's boek bevat zeven hoofdstukken in twee delen. Na een historiografisch hoofdstuk behandelt het eerste deel diachronisch de zeventiende-eeuwse stadsontwikkeling, die zich concentreert rond de zogeheten derde en vierde uitleg van 1613, respectievelijk 1663. In het tweede deel staan drie thema's centraal: het ruimtelijke beleid, de stagnerende verkeersstromen en belemmerende houtwallen, en de problematische waterhuishouding met acht boezems stinkend water binnen de vesting. Een slothoofdstuk evalueert de motieven van de bestuurders en de grenzen van het stedenbouwkundige planingsapparaat.

De eerste stappen richting een substantiële stadsuitleg werden al in 1585 gezet. Met het octrooi van 1609 zou deze gestalte krijgen in de vorm van een partiële westelijke vergroting. Gestuurd door de militair-juridisch bepaalde reikwijdte kwam de nieuwe stadsbevestiging op 100 gaarden (roeden) buiten de bestaande stadswallen te liggen. Deze is nog steeds herkenbaar als de Marnixstraat, de buitengrens van de Jordaan. De oorspronkelijke plannen van Hendrick Jacobs Staats werden herzien na onder meer vestingbouwadviezen van stadhouder Prins Maurits. Van het eerste plan bleef het Haarlemmerdijktracé behouden, essentieel als waterkering, ontsluiting over water en als hoofduitvalsweg in westelijke richting. Interessant is de latere toevoeging van de parallelle Vinkenstraat. Bij de inrichting van het nieuwe stadsdeel was maximalisatie van de grondopbrengst het leidende principe. Dit werd nagestreefd door een zo efficiënt mogelijke verkaveling in rechthoekige percelen en door het veilen van de terreinen tijdens de twaalf heilige nachten rond kerstmis, het moment dat de rijke handelaren konden meedingen. Ook het ontbreken van royale boulevards in Amsterdam is ingegeven door economische motieven. Openbare ruimte bracht geen geld op, maar deze leverde in de vorm van grachten een groot deel van de benodigde grond voor ophoging van de woonpercelen op het slappe veen. Dit verklaart ook de afwezigheid van marktpleinen en de weerspannige houding van het stadsbestuur jegens de bouw van ruimteverslindende kerken; niet voor niets kwam de Westermarkt op de 'knik' met onrendabele overhoeken. De grachten dienden aaneengesloten woonhuisgevels te krijgen, waarmee gloppen en sloppen naar de achtererven onmogelijk werden. Nering mocht uitsluitend worden gevoerd in vier smalle radiaalstraten, hetgeen zo ontoereikend bleek dat nog snel de Huidenstraat werd toegevoegd. Pas aan het einde van de negentiende eeuw zou de Raadhuisstraat een einde maken aan deze situatie. Ondanks grootse plannen, concludeert Abrahamse, werd de ambitieuze 'derde' stadsuitbreiding uit-

eindelijk bepaald door een bestuurlijk infarct, een gebrekkig grondbeleid en de onwil om illegale bouw ('buitentimmeren') aan te pakken. Misschien verdiende de gefragmenteerde totstandkoming geen schoonheidsprijs (de dichtbebouwde Jordaan is eigenlijk een versteende polderstructuur), de uitleg bleek voor de stad als organisme een succes. Rond 1625 was alle grond bebouwd. Deze snelheid was mede te danken aan de toepassing van geprefabriceerde houtbouw.

Door ervaring wijzer geworden verliep de vierde uitleg stapsgewijs en weloverwogen, op basis van een integraal plan en nu onder regie van een geprofessionaliseerd bestuurs- en uitvoeringsorgaan. Hier gingen stadsplanning, esthetiek en economie harmonieus samen. Er was een antwoord op kwesties als speculatie en bereikbaarheid en de meloriatie (heffing over waardevermeerdering) van de gronden. In principe trad de stedelijke overheid met haar ruimtelijke beleid terughoudend op en regelde alleen die kwesties die noodzakelijk waren voor een goed functionerende stad, zoals gezondheid, brandgevaar en ruimtegebrek. De sociale en functionele scheiding die met name in deze vierde uitleg werd doorgevoerd, had mede tot doel de bedrijfsmatige en industriële activiteiten te concentreren, omdat die de status van de woongrachten negatief beïnvloedden; ze waren veelal ongezond, brandgevaarlijk en ruimteverslindend. Voordat echter in 1663 aan deze vierde vergroting werd begonnen, concentreerde de stad zich op het havengebied. Er kwamen drie oostelijke eilanden: het admiraliteitseiland Kattenburg, het industriële Wittenburg en het ultramoderne maritieme VOC-complex op Oostenburg.

De vierde uitleg zelf werd evenwichtig en efficiënt ingevuld aan de hand van een basiskaart van Cornelis Danckerts de Rij en een vijftal ontwerpen, waarbij die van Daniël Stalpaert het meeste gewicht in de schaal legde. De ring van drie concentrische grachten werd doorgetrokken. Er was ditmaal voorzien in wagenpleinen bij de poorten aan het eind van de radiale straten en een viertal kerken op de assen van achterstraten tussen de grachten, zoals de Kerkstraat. Tevens kwam er een extra (vierde) gracht voor de stedelijke industrieën, de Achtergracht. Een interessante plek is de aansluiting van de beide uitbreidingen op elkaar. Tot 1663 vormde de Leidsegracht de zuidoostelijke nieuwe stadsgrens. Hiertoe was indertijd noodgedwongen besloten in verband met reeds vele bestaande illegale doch gedoogde bebouwing aan de Overtoomsevaart, maar in vestingbouwkundig opzicht lag hier een open ader. Een opmerkelijke aanhechting is bijvoorbeeld nog steeds te zien in een verspringende rooilijn op de hoek van de Herengracht en de Beulingstraat. Het in een scherpe punt toelopende grachtenkavel eindigde hier slechts enkele decimeters diep. Op deze zeer dure locatie zette men in de oorspronkelijke uitvoering de architectuur van de representatieve grachtenwand gewoon door. Opmerkelijk is dat de esthetische kwaliteit van de architectuur niet bepaald werd door de overheid, maar werd afgedwongen door de nieuwe bewoners zelf. Deze grachtenbewoners waren bovendien grotendeels verantwoordelijk voor de aanleg van de kades en zelfs de rioleringen. Maar voor pothuizen, stoepen en zelfs geveluitkragingen zoals pilasters moest apart vergunning worden verkregen. Het rampjaar 1672 deed alles stagneren en markeerde een blijvende cesuur in de stedelijke ontwikkeling. De overzijde van de Amstel bleef op enkele uitzonderingen na lang onbebouwd (de smalle, houten Magere Brug dateert pas van 1691). De onverkoopbare gronden van de Plantage werden ingericht als nuts- en pleziertuinen, daarnaast de hortus botanicus.

Abrahamse concludeert dat het financieel rendement in alle beslissingen het hoofdmotief was, waarbij nut, profijt en schoonheid vooral praktische uitgangspunten bleken. Het bestuur handelde niet uit idealisme maar uit pragmatisme. De uitvoeringssnelheid was gemotiveerd door de drang om de hoge stedelijke investeringen zo snel mogelijk terug te verdienen.

Het boek is in compacte zinnen en niet zelden met gevoel voor understatement geschreven. Het is zorgvuldig geproduceerd en voorbeeldig geïllustreerd met een keur aan gekleurde landmeterskaarten, ontwerptekeningen en stadsgezichten, waarvoor overwegend geput is uit het zo rijke Stads-

archief Amsterdam. De schutbladen bevatten twee voor het lezen onontbeerlijke kaarten van de opeenvolgende stadsuitbreidingen tot 1663 en van de actuele stad binnen de zeventiende-eeuwse contour, voorzien van de belangrijkste namen van straten en waterlopen.

De grote uitleg van Amsterdam is onmiddellijk een standaardwerk voor de zeventiende-eeuwse stadsgeschiedenis, alleen al vanwege het minutieuze onderzoek in de resoluties van onder meer de vroedschap en de thesauriers. Het systematisch doorploegen van de archieven heeft geleid tot bevestiging van, vaak correctie op, en vooral uitbreiding van inzichten in de complexe totstandkoming van de fysieke stad. Abrahamse beschrijft de ruimtelijke en bestuurlijke context en niet de architectuur die daarbinnen zou ontstaan. De gedetailleerde chronologische behandeling volgt de fascinerende gang van voorstel en berekening naar steen en water op de voet. Het is dus geen verhaal van grote namen en sterontwerpers. Natuurlijk speelden wel bepaalde personen een sturende rol: aan de realiserende kant bijvoorbeeld de veelzijdige architect Stalpaert, de minder bekende opzichter van de stadsmoderwerken Jan Hendricksz van den Bergh, onderfabrieksmeester Gerrit Barentsz Swanenburg en landmeter Lucas Jansz Sinck. Aan de bestuurszijde stonden bijvoorbeeld de geldbeluste manipulator Frans Hendricksz Oetgens, de gewetensvolle waakhond Cornelis Pietersz Hoof en de wetenschappelijk ingestelde Johannes Hudde en Nicolaas Witsen. De studie richt zich volledig op het contemporaine archivalische bronnenmateriaal. De nu nog bestaande zeventiende-eeuwse stad komt er daarmee nogal bekaaid vanaf, terwijl deze op het stedenbouwkundig niveau nog uitzonderlijk gaaf bewaard is gebleven. Voor de lezer die de stad niet heel goed kent, is het niet altijd duidelijk in hoeverre de beschreven situatie nog aangetroffen kan worden. Verwijzingen naar de huidige fysieke werkelijkheid zijn er nauwelijks. Het is ondertussen ook de vraag of de gedocumenteerde beslissingen altijd wel zo nauwgezet zijn opgevolgd. Bij bouwhistorisch onderzoek is bijvoorbeeld aan het licht gekomen dat zeker de uitbreiding van 1613 aanvankelijk wel degelijk sloppen en achterterreinen kende. Door de exclusieve focus op het Amsterdamse bronnenmateriaal zijn bovendien referenties naar architectuurtraktaten en daarmee naar meer theoretische bespiegelingen zo goed als achterwege gebleven. De fluwelen polemieken met de bevindingen van Taverne, die de Amsterdamse uitleg ijkte aan het theoretische ideaal, levert misschien niet eens het gesuggereerde conflicterende inzicht op. Veeleer lijken beide auteurs twee kanten van hetzelfde fenomeen te beschrijven. Het gaat dan niet om de ogenschijnlijke tegenstelling tussen de idealistische theorie van het ontwerp (die alleen maar kan verwateren) en de weerspannige praktijk van de uitvoering (die geen theorieën vooraf nodig zou hebben), maar om de pragmatiek van de bestuurders en hun adviseurs, waaraan de ontwerper zijn theoretische kennis of grotere visie zo goed mogelijk trachtte te paren. Met deze indrukwekkende studie is inzicht verkregen in de mechanismen van vlotte daadkracht en de creativiteit van alledag, welke het zeventiende-eeuwse Amsterdam tot die unieke metropool hebben gemaakt.

Jeroen Goudeau

Dolf Broekhuizen, Evert van Straaten, Herman van Bergeijk, **Robert van 't Hoff. Architect van een nieuwe samenleving**, NAI Uitgevers/Kröller-Müller Museum, Rotterdam/Otterlo 2010, 168 pp., ill. zw/w en kleur, ISBN 978-90-5662-749-2, € 29,50

Robert van 't Hoff (1887-1979) is een van de grootste raadsels in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. De zogenaamde betonvilla in Huis ter Heide (1914-1919) komt voor in vrijwel ieder handboek. Zomerhuis Verloop (1914-1915), eveneens in Huis ter Heide, geldt als vroeg voorbeeld van de invloed van Frank Lloyd Wright. Voor *De Stijl* schreef Van 't Hoff een handvol vurige, revolutionair getinte artikelen. Ook liet hij in dit tijdschrift de afbeelding van een 'ruimte-plastische' trappaal opnemen, die daarna nog veelvuldig is gepubliceerd. Maar na dit geruchtmakende begin

werd het vreemd genoeg stil. Van 't Hoff emigreerde naar Engeland en zelden werd nog iets van hem vernomen. Een boek waarin zijn leven en werk worden behandeld wekt dan ook verwachtingen. Hoe zat het nu eigenlijk met deze *dark horse* van de Nederlandse architectuur?

De monografie van Dolf Broekhuizen, Evert van Straaten en Herman van Bergeijk verscheen parallel aan de tentoonstelling over Van 't Hoff in het Kröller-Müller Museum in 2010. Deze tentoonstelling gaf een overzicht van zijn oeuvre aan de hand van uitgevoerde en niet-uitgevoerde projecten, meubelen, foto's, documenten, boeken en persoonlijke bezittingen. Ook werk van enkele bevriende architecten, zoals Gerrit Rietveld en Piet Elling, was er te zien. Hoogtepunt vormde het interieur van Van 't Hoff's studeerkamer in zijn huis in New Milton, gemaakt omstreeks 1960. In kale staat is dit vertrek overgenomen door het museum en bezoekers mochten op door het museum beschikbaar gestelde slossen dit heiligdom even betreden.

Het boek is onderverdeeld in drie hoofdstukken – met enige pretentie 'essays' genoemd – en een werkencatalogus. Broekhuizen behandelt de levensloop en belangrijkste projecten van Van 't Hoff en verbindt deze met zijn radicale, sociaal-utopische denkbeelden over een nieuwe samenleving. Van Straaten, directeur van het Kröller-Müller, gaat in op de verworven studieruimte en de uitzonderlijke betekenis hiervan binnen Van 't Hoff's oeuvre. Van Bergeijk ten slotte bespreekt hoe Van 't Hoff in de loop van de tijd door historici en critici is gezien (of over het hoofd gezien). De catalogus bevat korte beschrijvingen van het complete oeuvre, in totaal niet meer dan zesentwintig nummers, waaronder ook een zelf in elkaar geknutselde fiets. Broekhuizen tekende ook voor deze beschrijvingen. Dit informatieve gedeelte wordt afgesloten met de teksten van artikelen die Van 't Hoff schreef, onder andere in *De Stijl*, en een in Londen uitgegeven manifest uit 1926, *Abolition* ('Afschaffing'). Het is een pragmatische opzet, waarbij de taken keurig zijn afgebakend. Eindelijk staat Van 't Hoff's hele werk bij elkaar. De illustraties zijn overvloedig en goed gekozen, het boek is prachtig uitgegeven. Maar tot een geheel waarin een kritische, samenhangende kijk op deze intrigerende architect wordt gegeven, leidt dit alles helaas niet.

Robert van 't Hoff was afkomstig uit een sociaal geëngageerd, zowel wetenschappelijk als kunstzinnig georiënteerd milieu. De Van 't Hoff's vormden een welgestelde familie die traditioneel tot de burgerlijke elite van het land behoorde. Binnen de familie bestond echter een intellectuele tendens om zich althans in de geest af te keren van materiële rijkdom en privileges, en deze tendens werd gevoerd door de hervormingsgezinde denkbeelden van onder anderen Frederik van Eeden, studievriend van Van 't Hoff's vader. Robert komt hier al jong mee in aanraking wanneer hij enige tijd doorbrengt in Van Eedens bekende landbouwkolonie Walden. De ervaring te leven in communeverband volgens de beginselen van gemeenschappelijk grondbezit zijn bepalend voor de rest van zijn leven. Hij raakt doordrongen van de voordelen van een sobere levenswijze en geeft zich over aan een spirituele natuurbeleving.

Op aanraden van J.W. Hanrath, ook een familievriend, besluit hij zich tot architect te laten opleiden in Engeland. Daar verwacht hij zich verder te kunnen voeden met hervormingsgezinde ideeën als het gaat om de verhouding tussen architectuur, toegepaste kunst en samenleving. Na enkele stages bij Engelse architecten reist hij naar de Verenigde Staten om de goeroe van de jonge, vernieuwingsgezinde generatie, Frank Lloyd Wright, en diens werk te leren kennen.

Terug in Nederland ontwerpt hij zijn eerste huizen, namelijk Landhuis Løvdalla in Huis ter Heide (1911-1912), dat nog invloed van de Arts-and-Craftsbeweging vertoont, en Hofstede De Zaaier in Lunteren (1911-1912), een modelboerderij voor een kleine leefgemeenschap. Pas met Zomerhuis Verloop en *Villa Henny* (of *Huize Nora*), de beroemde betonvilla (die slechts voor een deel van beton blijkt), vestigt hij de aandacht op zich. Op een of andere manier komt hij in contact met Theo van Doesburg, de voorman van De Stijl. Hier hoopt Van 't Hoff een platform te vinden waar hij zijn idealen over vernieuwing van de leefomgeving, met